

Fent camí

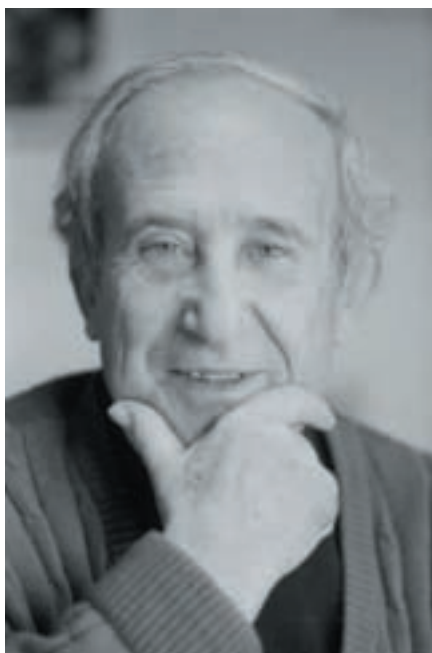
per Rosa Vallès Costa

*Caminante, no hay camino,
se hace camino al andar.*

ANTONIO MACHADO

Qui hagi conegut *don* Joan Mari Cardona (1925-2002), pot tenir d'ell la idea d'una persona compromesa amb les senyes d'identitat d'una gent, arrelada a una terra que ell coneixia extraordinàriament bé, d'una manera directa. Amatent a esbrinar-ne tot índex material i immaterial, escorcollava als arxius, feia història oral i parlava amb tothom que li podia furnir informació. I en un treball de camp, recorria cada racó d'Eivissa i Formentera, preferentment acompanyat, per localitzar elements esmentats als documents d'arxiu, o a les obres sobre les illes, en especial les de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria. Era un caminador incansable i gran observador, i un excel·lent conversador.

Espai i temps, les dues grans coordenades històriques, què, qui, on, quan, circumstàncies particulars, tot era curosament recollit. Els pobladors, cada individu, i l'organització del territori, tan lligada a la història eclesiàstica, són objecte preferent de les seues investigacions. Cases, famílies i motius familiars entren a la història per la porta gran, protagonistes d'un devenir que arriba fins als nostres dies, convertint el que era habitual entre la població rural en tema científic exposat amb una metodologia impecable. Una de les conseqüències ha estat l'afermament en l'orgull de pertànyer a una terra, d'aprofundir en les pròpies arrels. I si fins a la dissolució de les milícies el 1857 tots els homes útils eren cridats a la defensa militar de les Pitiüses, ara, tothom, homes i dones, se senten també cridats a la defensa d'un patrimoni hereditat dels majors, fruit

L'historiador Joan Mari Cardona (fotografia: Vicent Marí).

d'una labor de generacions i base de la identitat col·lectiva com a poble. I en això s'està, perquè l'evolució socioeconòmica a partir dels últims decennis del segle XX tendia a fer-ne desaparèixer la llavor. *Don* Joan ha obert el camí i ha furnit arguments per a les reivindicacions populars.

Fruit de la tasca de Marí Cardona són els set volums de la sèrie d'història *Illes Pitiüses*, l'últim d'aparició pòstuma, a més de tot un conjunt d'obres monogràfiques i bona quantitat d'articles apareguts, sobretot, a la premsa local i a les dues publicacions periòdiques de l'Institut d'Estudis Eivissencs, institució que ell va presidir de 1976 a 1994, quasi dos decennis que foren claus per a l'afirmació de la nostra

cultura en un temps de canvis ràpids i radicals. És també autor de múltiples col·laboracions, com les nombroses entrades a l'*Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Amb freqüència era requerit per a parlaments i conferències que reunien un públic satisfet d'antuvi, sempre a l'espera de les anècdotes i acudits, les habituals referències a cases i famílies, a més de les mostres d'aquell humor finíssim i particular que el caracteritzava i amb el qual tan bé s'identificava el seu auditori. Perquè *don* Joan dominava l'art de connectar amb els seus interlocutors en un exercici d'empatia que convertia les seues intervencions en un veritable espectacle. Era un personatge realment únic, de gran enginy i intel·ligència, i també molt emotiu.

El seu llenguatge era planer i directe, com la seua mirada, un tant inquisidora. Emprava un vocabulari puríssim, viu entre la pagesia no contaminada lingüísticament, de to un tant arcaic. Una parla heretada dels conquistadors catalans i desenvolupada al llarg de segles per una societat que vivia al ritme dels cicles astrològics, perfectament integrada en la natura del seu petit territori, marcada per la inseguretat i la necessitat de superar les limitacions d'un aïllament moltes vegades forçós. La toponímia pitiüsa és manifestació de l'íntima relació amb el medi i assenyala, clarament, la presència omnipotent d'aquest poble, numèricament reduït, que amb l'esforç de generacions va saber aprofitar totes les possibilitats que aquestes illes oferien. També la idiosincràsia del poble de les Pitiüses és resultat dels avatars històrics, i no

és de fàcil captació per a observadors forans.

Marí Cardona inicià als 15 anys la seua formació al Seminari d'Eivissa, on va tenir com a professors, entre d'altres, Vicent Serra Orvay i Isidor Macabich Llobet, tots dos grans col·laboradors del filòleg mossèn Antoni M. Alcover Sureda en el *Diccionari Català-Valencià-Balear*, i protagonistes d'una intensa activitat cultural dins dels corrents del catolicisme social. El primer, impulsor de l'ensenyament del catecisme en llengua catalana (la del poble), havia aconseguit la restauració de la diòcesi d'Eivissa i Formentera amb caràcter d'administració apostòlica (1927); era, a més, un reconegut astrònom. El segon era canonge arxiver, gran erudit i publicista, emprava el català especialment en la seua obra poètica; escriví una *Història de Ibiza*, recopilada posteriorment en quatre volums, i una ingent quantitat d'articles de premsa, particularment de divulgació històrica o de caire costumista. Marí Cardona continuà estudis als Seminaris de València i Mallorca i els culminà a la Universitat Pontifícia de Salamanca; fou ordenat sacerdot el 1949, any de la restauració definitiva de la diòcesi pitiüsa.

En la reorganització eclesiàstica que seguí, Macabich passà al càrrec d'ardiaca i Marí Cardona guanyà les oposicions a canonge arxiver, el 1952. Set anys després fundaria,

com a delegat del bisbat, Ràdio Popular, la primera emissora radiofònica d'Eivissa, que dirigí deu anys. Era, també, professor al Seminari. El 1977 fou nomenat rector-administrador de la Residència Reina Sofia, on residí i morí en exercici del seu càrrec. Si ja tenia, per tant, uns contactes amb el públic i una activitat cultural, tanmateix els seus treballs no començaren a veure la llum fins a l'aparició de la revista *Eivissa*, III època, el 1972, que coincidí amb la desaparició de Macabich, mort a Barcelona el 1973. Marí Cardona iniciava, així, una carrera que no aturaria sinó la mort, i que comptà amb ampli reconeixement institucional.

Si bé l'obra de Joan Marí Cardona és fonamentalment històrica, des de la perspectiva del geògraf té també l'interès de mostrar les pautes del poblament i l'ordenació territorial, l'evolució de la població i les activitats econòmiques. En aquesta petita col·laboració d'homenatge, farem esment dels treballs on parla de camins, elements de forta significació geogràfica i paisatgística. Perquè els camins són indispensables per a la vida social, fan possible l'explotació del territori, els intercanvis entre la població i la interacció camp-ciutat. En una xarxa viària molt densa i jerarquitzada, camins i senderes duen fins als darrers racons d'Eivissa i Formentera, als camps, als recursos hidràulics i forestals, a la mar. Petita ciutat emmurallada, casaments rurals, camins i activitats econòmiques configuraren uns paisatges tradicionals de gran bellesa en la seua harmonia i simplicitat funcional. Un paisatge cultural que ha inspirat els nostres escriptors i poetes, per posar uns pocs exemples, Marià Villangómez, que ha declarat la seua identificació amb el territori, amb la mar i el vent, o Jean Serra, a la recerca d'unes arrels.

Ja des del primer volum de la sèrie Illes Pitiüses, *La conquesta catalana de 1235* (1976), para esment a l'organització territorial, publica un mapa de la divisió en quartons i en senyala les fites, i estudia l'evolució de les véndes, a més de siste-

matitzar les referències documentals als pobladors i al poblament. Tenia previst dedicar un volum a cadascun dels quartons, amb metodologia semblant, però quedaren sense acabar els de ses Salines i de Santa Eulària, aquest d'aparició pòstuma, enllestit per un equip de l'Institut d'Estudis Eivissencs. Però alguns dels llibres de Marí Cardona ens il·lustren més àmpliament sobre el tema dels camins, contemplats bé com a vies materials de comunicació, bé com a procés per aconseguir un objectiu. Són obres sempre acompanyades d'una part gràfica molt útil i aclaridora, exemplars de gran riquesa visual i artística.

L'obra de major caràcter geogràfic és *Els camins i les imatges de l'arxiduc, ahir i avui* (1992). No de bades l'arxiduc era membre de diverses Societats Geogràfiques i podem també considerar-lo com a geògraf. Duu pròleg de l'escriptor Enric Fajarnés Cardona i una introducció de l'autor sobre l'arxiduc. En l'organització del llibre, Joan Marí Cardona segueix el mateix esquema de l'arxiduc, Eivissa, I, part general, i II, part especial, amb les excursions terrestres i marítima, i el mateix per a Formentera, amb uns índexs finals de les il·lustracions. Els gravats, bellíssims i de gran qualitat artística, són els del primer viatge de Lluís Salvador d'Àustria a les Pitiüses el 1867, integrats en un volum publicat dos anys després, *Die Balearen in Wort und Bild geschildert. Erster Band. Die alten Pityusen*, Leipzig, F.A. Brockhaus, primera part d'un treball a completar sobre totes les Balears. Posteriorment, Francisco Manuel de los Herreros en faria la versió castellana i ampliaria l'obra per actualitzar-ne dades, que sortiria en dues entregues, 1886 i 1890. En conjunt, es tracta d'un document científic i seriós, cabdal per conèixer la realitat de les Pitiüses en la segona meitat del segle XIX.

A més a més de recollir gran quantitat d'informació, l'arxiduc va ser extraordinàriament respectuós amb el poble d'Eivissa i Formentera, encara podríem dir benevolent; no s'hi troba ni un sol mot de crítica, i

si fa alguna apreciació respecte d'alguna persona, és sempre de caire positiu. Marí Cardona volgué seguir els itineraris de l'arxiduc: amb precisió traçà sobre un mapa d'Eivissa els camins per on passà, i hi senyalà totes les fonts, els pous i les torres esmentats per l'arxiduc; a més, va localitzar, i ho indicà també, els punts des dels quals prengué vistes panoràmiques. Amb traç més fi, queden dibuixades les carreteres a l'acabament del segle XX, amb indicació dels trams que es corresponen amb les rutes de l'arxiduc.

Al llibre de Marí Cardona, les làmines del segle XIX són presentades paral·lelament a unes vistes modernes dels mateixos llocs, des de la mateixa perspectiva sempre que fos possible, i afegeix unes altres imatges complementàries, amb figures i detalls parcials. En fa uns comentaris emotius, compara l'ahir i l'avui, amb riquesa de dades, i les adients correccions a l'arxiduc quan així ho creu necessari. La maquetació és del poeta i artista Josep Marí Marí, tan ben estructurada que permet gaudir sense esforç d'aquest cúmulo d'informació gràfica, amb aprofitament intel·lectual.

Una altra bona mostra d'interès geogràfic i àmplies referències a camins és a *Formentera: documentació i paisatges* (1994). En els seus treballs sobre aquesta illa Joan Marí Cardona ha agraït sempre la col·laboració rebuda, mai li mancà acompanyament ni la informació necessària, pogué disposar d'arxius de particulars i de la memòria viva del poble, a més de facilitat d'allotjament. Ja havia emprat la documentació recollida per Antoni Tur «Senieta» en el volum 3 d'Illes Pitiüses, *Formentera*; ara comptarà també amb l'estudi elaborat per Jaume Ferrer «Morna» de la dita documentació, des del repoblament de l'illa a partir de les gràcies reials a Marc Ferrer (1697 i 1699) i a Antoni Blanc (1699). Perquè el tema central del llibre és la repoblació de Formentera i la consegüent organització del territori.

En primer lloc, s'havien de delimitar les possessions de Marc Ferrer i Antoni Blanc, separant-les de

les terres que restaven sota domini reial; l'enginyer Pablo Ordovás aixecà el plànol (reproduït per Marí Cardona) corresponent a les de la primera gràcia o donació, i en la part terrestre quedaren fixades per rectilínies parets de pedra. Els nous amos de Formentera atorgaren establiments afectats de les consegüents càrregues senyorials, amb l'obligació de desemboscar i posar en explotació dins un termini, habitualment sis anys. Els nous repobladors procedien d'Eivissa, que experimentava un període de recuperació demogràfica; prèviament a la posada en conreu havien de delimitar les terres obtingudes amb parets de pedra, d'una alçada reglamentària de sis palms d'alçada i acabat en enllosat, de manera que el ramat introduït no pogués saltar les parets. També, en la majoria dels casos, es comprometien a construir casa en el «lloc destinat a població».

És el que s'anomenaria poble de Formentera, on hi havia la petita capella de la tanca Vella i un gran aljub vora el camí des Cap, aquí s'edificà l'església dedicada a sant Francesc Xavier i sant Ignasi, acabada el 1738; de doble funció religiosa i militar, és de murs gruixuts i coberta en volta de canó, prou forta per suportar artilleria, amb la casa rectoral sobre el terrat i un altre gran aljub comunal a la vora. Sembla que així mateix s'havia previst nucli a la Mola, obtinguda per Marc Ferrer en la segona gràcia, i la documentació esmenta també el raval de les Roques. El camí Vell de la Mola, el tram oriental del qual és conegut com camí de sa Pujada, discorria de ponent a llevant unint els diferents nuclis.

Els camins foren part indestriable en l'organització del repoblament. Se n'assenyalaren per arribar a les noves hisendes i s'establí el dret de pas per anar a pastures i abeurades comunes, a pous, aljubs i cisternes, sempre deixant constància que pel lloc on menys dany fessin. L'aigua, indispensable per a la vida i tan escassa a Formentera, havia de ser a l'abast de tota la població. La constant presència del vent i el creixement poblacional,

amb les successives divisions de terres, anaren multiplicant camins i tanques; l'abundància de pedra i les característiques topogràfiques de l'illa feren possible l'homogeneïtat i regularitat del seu traçat. La pedra omnipresent i els camins i carrerons enfilats entre parets laboriosament treballades caracteritzen el paisatge i la personalitat geogràfica de Formentera, tant com la mar que l'envolta. Així es desprèn de les magnífiques imatges que acompanyen el llibre.

Recull el terme «camí» una altra obra dedicada a l'illa germana, *El llarg camí del pa a Formentera* (1993). El títol fa referència al procés necessari perquè arribi a la taula el pa, aliment bàsic. Des de les labors de preparació del camp i el sistema agrícola cerealícola, amb rotació de cultius i pràctica del guaret, passant per la sembra, la segada, els treballs a l'era i la batuda, la garbellada, els pallers, l'ensacada del gra, la mòlta, la cernuda per separar farina i segó amb el sedàs o cernedor, la pastada, el forn i l'enfornada. Com ell diu, tenir el pa de cada dia requeria feines al llarg d'un any i mig, repartides en quatre cicles, el primer és al terç del blat, el segon a l'era, el tercer al molí, i per últim, al forn. Tasques habituals a les cases de pagès en un temps que ja sembla llunyà, ampli vocabulari, ben familiar per a l'autor, en la descripció de mètodes i eines. El llibre forma part

de la sèrie Monuments de les Illes Balears i, de fet, constitueix un estudi documentat dels molins fariners de Formentera, de sang i, sobretot, de vent, dibuixats amb totes les seues parts i components, a més de relacionar els moliners i els llinatges i persones amb motiu «Moliner»; inclou un capítol final dedicat als molins dels estanys i als hidràulics.

En *El camí de Missa* (1996), que recorda aquest costum foral eivissenc, pren la denominació metafòricament per fer una relació documentada de la construcció de les esglésies des de 1235 ençà. Assenyala que l'assentament de la població pitiüsa va lligat a la història dels seus temples i justifica, així, l'argumentació temple igual a poblament humà. Comença a Vila, amb la fundació de Santa Maria d'Eivissa, primera i única parròquia d'Eivissa i Formentera per més de cinc segles. Segueix amb les primeres esglésies, una a cada un dels quatre quartons (Algarb o ses Salines, Portmany, Balansat, i Xarc o del Rei), dedicades, respectivament, a sant Jordi, sant Antoni, sant Miquel i santa Eulària, i la seua conversió en vicaries, a més de la dedicada a la Mare de Déu de Jesús, inicialment conventual, aixecada al que s'anomenaria pla de la Vila, i les més recents del primer terç del segle XVIII, Sant Josep, Sant Joan, i l'esmentada de Sant Francesc Xavier a Formentera. Continua amb l'edecte de creació de les parròquies, en rebre Eivissa el títol de ciutat per convertir-se en seu episcopal el 1782 i quedar Santa Maria convertida en catedral, per arribar fins a les més noves del segle XX, amb els temples respectius, i exposa la conformació de les véndes parroquials. Dóna el més ample sentit al títol del llibre per fer també memòria de les capelles i esglésies d'Eivissa i Formentera, fins i tot les ja desaparegudes o molt modificades.

Dedicat a l'explicació dels noms i evolució de les vies urbanes, a *Eivissa, passa a passa per les vies públiques històriques* (1999), va revisant la trama formada pels diferents carrers i places, distribuïts per barris, acompanyant els plànols cor-

responents. Marí Cardona ja havia encetat el tema al fulletó *Els carrers i les places de Vila* (1980), dedicat als de Dalt Vila, una publicació amb reproducció manuscrita i dibuixos de Jean Serra. L'any següent apareixia *Els carrers de l'Eivissa antiga* (1981), en col·laboració amb l'arquitecte Luis Cervera Miralles. Una bella edició a càrrec de «la Caixa» en el seu cinquantenari a Eivissa, amb text bilingüe, català i castellà, en doble columna paral·lela. La part gràfica, abundantíssima, correspon a l'equip tècnic de l'arquitecte, representa els frontis dels carrers de la ciutat tal com es trobaven al 1973; reproduïx imatges reals a escala 1:150, dibuixades en alçat vertical; l'acompanyen fotografies més recents, que ja deixen veure alguns canvis respecte del dibuix lineal. De fet, l'obra constitueix una expressió gràfica comentada de les façanes de l'Eivissa antiga, un document històric i un instrument de treball, per ajudar al coneixement científic, i a la protecció, conservació i rehabilitació d'un llegat que al 1999 seria reconegut per la Unesco com a patrimoni de la humanitat.

També de 1999, i amb idèntics plantejaments de geografia urbana, és *Formentera, passa a passa per les vies públiques*, un repàs a la retolació dels carrers dels set nuclis de l'illa, per parròquies però amb les denominacions històriques: poble de Formentera (amb les Bardetes i la Savina), poble de les Roques (amb els Pujols), i poble de la Mola (amb el caló de Sant Agustí). En l'explicació dels noms dels carrers cerca la influència del devenir històric, la natura de l'illa i les activitats humanes, o les referències a personatges concrets. Dedicat el capítol final a les véndes, les històriques i les municipals, amb caràcter administratiu des de desembre de 1983.

Per acabar, cal recordar que l'Institut d'Estudis Eivissencs ha dedicat l'any 2012 a Joan Marí Cardona, amb un homenatge que ha anomenat *Camins d'història*. Així, té prevista la publicació en el *Diario de Ibiza* de tots aquells articles de don Joan que aparegueren en aquest mitjà amb ocasió de les di-

verses festivitats locals, en una commemoració de la seua tasca divulgadora de la nostra història i les nostres tradicions.

Bibliografia

CERVERA MIRALLES, Luis; MARÍ CARDONA, Joan (1981). *Els carrers de l'Eivissa antiga*. València: Artes Gráficas Soler. Edició de «la Caixa», bilingüe, català-castellà.

DD.AA. (2003). Homenatge a Joan Marí Cardona. *Estudis Baleàrics*, 74-75: 71-153. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics. La primera part del volum recull articles d'homenatge a Marià Villangómez. FERRER ABÁRZUZA, Antoni (2004). Marí Cardona, Joan. *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, vol. 8: 120-125. Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera. LUDWIG-SALVATOR, arxiduc d'Àustria (1886 i 1890). *Las antiguas Pityusas*, vol. I i II. Palma: Imp. El Comercio. Traducció i ampliació de l'original alemany per Manuel de los Herreros y Schwager. LUDWIG-SALVATOR, arxiduc d'Àustria (1982). *Las antiguas Pitiusas*. Palma: Sa Nostra. Versió castellana de l'original alemany de 1869 per Carlos i Bàrbara Sánchez Rodrigo. N'hi ha versió catalana, 1999. Palma. Promallorca Edicions.

MARÍ CARDONA, Joan (1976). *La conquesta catalana de 1235*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs. N'hi ha una segona edició.

MARÍ CARDONA, Joan (1980). *Els carrers i les places de Vila*. Eivissa: Gràfiques Pitiüses. Reproducció manuscrita i dibuixos de Jean Serra.

MARÍ CARDONA, Joan (1992). *Els camins i les imatges de l'arxiduc ahir i avui*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.

MARÍ CARDONA, Joan (1993). *El llarg camí del pa a Formentera*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics (Monuments de les Illes Balears; 9).

MARÍ CARDONA, Joan (1994). *Formentera: documentació i paisatges*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.

MARÍ CARDONA, Joan (1996). *El camí de Missa*. Palma: Govern Balear: Consell Insular d'Eivissa i Formentera (Monuments de les Illes Balears; 13).

MARÍ CARDONA, Joan (1999). *Eivissa, passa a passa per les vies públiques històriques*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics.

MARÍ CARDONA, Joan (1999). *Formentera, passa a passa per les vies públiques*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.

ROSA VALLÈS COSTA